

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 104
(18837)

2016 чылдың
сентябрь 8
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электроннуг почта:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Кажан? Каяа? Чүү?

Дуун

«АРТЫШ» АЖЫЛ-АГЫЙЫН КАЛБАРТЫР

Тываның Баштыңының хүлээлгезин күүседип турар Шолбан Кара-оол «Хемниң Өөкте» «Артыш» арат ажыл-агыйына чедип, сүт бүдүрүлгези болгаш ама тудуунун ажыл-чорудулгазы-биле ышкан.

«Артыш» арат ажыл-агыйын Аяс Тю-2011 чылда тургузуп алган. Ол үеден эзэш амга чедир бода болгаш шээр ды тудуп, тараа культураларын тарып, ан азырап, сүт, эът болбаазырадыр лды чорудуп турар. Оон ыңай «Чаңгыс» — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелиниң үмү-биле 5 млн. рубль түңнүг күрүнө имчезин алгаш, улуг ферма тургузуп, а-агыйын калбартыр сорулгалыг.

Бөгүн

ЫШТАГЛАРЖЕ СӨӨРТҮП ЭГЕЛЭЭН

Чөөн-Хемчик кожуунунун чагыргазының алдакчылары Шеминиң малчыннарын уулажаып, сиген-ширбилин белетке берип турарлар. База ол ышкаш кезип эткээн сиген-ширбиилди кыштаглар-өөртүп эгелей берген.

РИПКЕ УДУР ТАРЫЛГА

риппке удур тарылга республикада чылап турар. Улуг-бичии чонну аа-ардан камгаланып, тарыдып алырын лер сүмелеп турар.

Даарта

ЧАА-ХӨЛДҮН БАЙЫРЛАЛДАРЫ

аа-хөлчүлөр малчыннар байыр-«Наадым — 2016» биле чаа хүрээ дышкынын демдегледип эртти-Кожуунун амгы удуртукчулары ублуканың аңгы-аңгы булуңнарында лдал, чурттап турар чаңгыс чер-тугларын база кожуунга ажилдап аннарны байырлалче чалаан.

«ДЕРСУНУН ДИРИГ КОКПАЗЫ-БИЛЕ»

сентябрь 12-ден 18-ке чедир «Дерсу-дириг кокпазы-биле» деп 5-ки кино тивалының хүннери эгелээр. Фес-льдың киноларын Таңды болгаш Би-кожууннарның чурттакчы чонунга ургадып көргүзер.

ХОЛ БӨМБҮҮ

сентябрь 10-да Сарыг-Септиң стадио-а хол бөмбүүнге маргылдаа болур. кожуунун хоочуннарының болгаш ктарының шилиндик командалары ар.

ИБИРЬНИН СЫЛДЫЗЫ

ызылга регионнар аразының «Си-ниң сылдызы» деп салым-чаяан-уругларның 1-ги фестивалы болуп Р. Ук фестивалга Алтай, Хакасия убликалардан, Красноярск крайдан Кемерово хоорайдан 10-15 харлыг тар киржир.

НААДЫМ — СҮЛДЕ-СҮЗҮҮВҮСТҮ БЕДИДЕР

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр күүседип турар Ш.В. Кара-оол Улуг-Хем кожуунун Наадымының үезинде Александр Дүпчүрнүн «Адазының оглу» деп чазаан ажилын бедии-биле үнелээн.

Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 95 чыл болган оюн бо чылын демдегледип турар бис. Ооң-биле кады Наадым байырла-лын республика деңнелдиг кылдыр демдегледип, кожууннар аайы-биле эрттирериниң хемчеглери сентябрь айның баштайгы чартында доос-тур. Ол байырлалдарның Тываның кожууннарынга бедик деңнелге эр-тип турарын херек кырында көрүп, солунувуска шыдаар шаавыс-биле чырыдып туру бис.

Наадым байырлалы ниити байдалы-ның талазы-биле национал шинчилиг,

национал сүүзүннүг болза-даа, Тывада чурттап турар янзы-бүрү аймак-сөөк чоннуң аразында найырлалчы харылзаа-ны тудуштуруп, быжыктыраырга дыка улуг салдарны чедирип турар. Ол чаңчыл эрткен чүс чылдың 20 чылдарының эге-зинде, кажан чаа бактаап тургустунган аныяк күрүнө бодунуң баштайгы нацио-нал байырлалын демдегледип эрттирген хүнүнден эгелээнин төөгү бадыткап турар.

Таптыг-ла 94 чыл бурунгаар эрткен ол Наадымга Коминтерниң төлээлекчилери, Тывага чурттап турган орус болгаш өске-даа нацияларның төлээлери киришкен.

Чалаткан аалчылар Наадымны езулуг улусчу болгаш хүндүткелдиг байырлал кылдыр хүлээп көргөннер.

Наадым тыва чоннуң национал байыр-лалы болганда ону улуг-биче кижилерге, янзы-бүрү нацияның чонунга ажыктыг, со-лун, кижизидикчи утка-шынарлыг болгаш амгы үениң хүн бүрүдө шапкын хөгжүп турар негелделеринге дүүштүр эрттире-рин чедип алыр дээш, кожуун бүрүзүнүң удуртукчулары чаа-чаа чүүлдерни кирип турар. Ооң тодаргай чижээн бо чылын кожууннарда эртип турар, республика найысылалынга болуп эрткен Наадым байырлалдарындан көрүп тур бис.

Наадымнарга «эр кижиниң үш мөөрей оюннары» албан турарын бодап кээрге, Наадым байырлалының алыс утказы чоннуң бурунгу төөгүзү-биле ханы холба-алыг деп чүвени херек кырында бадыткап турар. Наадым дээрге алызында моол сөстен укталган бооп турар. Ону тыва дылче билирим-биле, чоокшуладыр очул-дурарга — найыр, оюн-тоглаа, маргылдаа, чарыш деп уткалыг кылдыр бодап чоруур мен.

Наадым дээрге, шынап-ла, тыва улус-туң национал культуразының база бир бурунгу хевири, чылдың эрттирер бир улуг чыыжы, оюн-тоглаа, маргылдаа болгаш байырлалы. Ол найыр баштай чаңгыс аалдың, чаңгыс сумунуң, чаңгыс кожуунуң, ооң соонда тос кожуунуң азы бүгү Тываның найыры, дою бооп, эрте-бу-рунгудан бээр болуп келген.

Тыва Арат Республиканың тургус-тунганындан бээр 95 чыл болганынга, улуг төөгүсүккө мөгейип, байырлап, демдегледип турарымыс — тыва чон эрткен төөгүзүн эки билип чоруунуң бир чугула херечизи болган. Ынчангаш эртип келген төөгүсүккө даянып алгаш, өгбелеривистиң чараш чаңчылдарын сагып, бурунгаар дидим чүткүлдүг болурувус чугула. Бо чылды Тываның Чазаа — Тываның аалчыларынга хүндүткелдиң чылы кылдыр чарлаанынга өөрүп турар бис.

Найыр дээрге национал культураның болгаш чоннуң эң эки чаңчылының омак-хөглүг көрүлдөзи, ынчангаш үш хонук найырлаарга, үш чылдың хей-аады кирер дижир. Бистиң бурунгуларымыс кайын хөлүн чазар ийик.

Чер, суг дагырындан үндезилеттинип тургустунган Наадым байырлалы бо хүннерге чедир хей өскерлишкиннерге таваржып, алызы барып улусчу болур утка-шынарын оскунмай, катап база мал ажыл-агыйлыгларның байырлалы бооп эглип келген. 2013 чылдан эгелээш, Наа-дымны Тываның Национал күрүнө байыр-лалы кылдыр Тыва Республиканың Дээди Хуралы доктааткан соонда тыва чоннуң хей-аады, сүлдө-сүзүү улам бедээн.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Чөптүг чорук дээш: ХӨМҮР-ДАШ УУРГАЙЫ БОЛГАШ ӨСК БАЙЛАКТАР ТЫВЫЖЫН, АРАГА БҮДҮРЕРИ, ОНУ САДАРЫ ЭГИДЕР! КИРГЕН ОРУЛГАНЫ – ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛЫН

**Анай-оол Мерген Кыргысович,
Тываның №32 чаңгыс мандаттыг
соңгулда округундан Россия
Федерациязының Федералдыг
Хуралының Күрүне Думазының
чедиги чыыжының
депутадынга кордакчы**

**Россия Федерациязын
социал чөптүг күрүне деп
болур бе? Чок!**

Чүге дээрге эң бедик орулгалыг олигархтар дээр «байлар» чурттуң казымал-байлаандан эгелээш фабрика-заводтарын будулгаазының 90 болгаш ооң соонда чылдарда олтуг-кажар арга-биле, чиик өртекке хуужудуп алгаш, бажын ажыр байып дажааравышаан. Ооң бир чижээ, Каа-Хем хөмүр-даш уургайын кара өжегерзэн буураткаш, чиик өртек-биле хуужудуп аппараттары болур. Ол хуужудулганың түңнелинде Тывага одаар хөмүр өртээ каш катап улгаткан, чоннуң амыдырал деңгели баткан. Ынчангаш Каа-Хем хөмүр-даш уургайын болгаш чуртта өске-даа казымал байлакты дедир күрүне өнчүзүнче, чонче эгидери – национализация чорудары негеттинип келген! Олигархтарның дажаарап чарып турар акша-хөреңгизин хавырып, күрүнеже, чонче углаар херек! Ынчалдыр социал чөптүг чорукту чедип алыр бис!

– База-ла будулгаазының 90 чылдардан эгелээш арага болгаш өске-даа спирт холумактыг продукцияның бүдүрүлгелери хууда өнчүже

шилчээн. Түңнелинде ам бо хүн оларның ээлери ажык-кончаа сүрүп, база-ла бажын ажыр байып, чонну арага-ладып туруп берген. Ооң уламындан олар чонну арагалатпышаан, шынар чок продукция-биле чонну хораннап, өлүрүп-чидирип база турар. Мону чок кылыр дизе, чер-черлерде «адрестер»-биле тутчурундан аңгыда, дөзүндөн узуткаар херек! Ынчангаш арага болгаш өске-даа спирт холумактыг продукцияны бүдүрерин дедир күрүне монополиязынче эгидери негеттинип келген. Ону чедип алыр болзувусса, чонну шынар чок продукция-биле хораннаары соксаар, арагадан баяан «байларның» орулгалары күрүне бюджетинче, чонче угланар. Одо-колон болгаш өске-даа спирт холумактыг эзиртир продукцияны бүдүрерин болгаш садарын күрүне шыңгыы контролга алырын чедип алыр херек. Ынчан «адрес-тер» дөзүндөн узуткаттынар, чоннуң хораннаныры соксаар, арагалаашкын-биле демисел үре-түңнелдиг болур!

– Россияда ам бо хүн ба-

Кандидат в депутаты Государственной Думы
Федерального Собрания Российской Федерации
седьмого созыва по Тывинскому
одномандатному избирательному
округу №32

**Анай-оол
Мерген
Кыргысович**

АЛЬТЕРНАТИВА ЕСТЬ - КПРФ!

жын ажыр баяан байлар-даа, ортумак орулгалыг болгаш кудуку, эң кудуку деңнелде орулгалыг чонувус-даа бот-орулгазындан күрүнеге төлээр үндүрүүнүң хуузу демей бооп турары кончуг чөптүг эвес! Айда 7 муң рубль акша-шалыңныг уруглар садының башкы-зы-даа, хүнде 4 млн. рубль «ажылдап» ап олурар күрүне (!!!) корпорациязының удурткучу-даа («Роснефтинин» даргазы Сечин дижи), доллар миллионерлер-миллиардерлер-даа бот орулгазындан 13 хуу үндүрүгнү төлээри кончуг чөптүг эвес. Американың Каттышкан Штаттарындан эгелээш эң сайзыраңгай капиталист күрүнелерде безин мындыг чөптүг эвес үндүрүг чок. Ында кижилер бүрүзүнүң орулгазы бедээн тутум, күрүнеге төлээр үндүрүү көвей (50-60 хуу чедир). Ынчангаш Россияга прогрессивтиг (орулгазы улгаткан тутум хуузу база улгадыр) үндүрүг

системазын тургузары негеттинип келген! Ол күрүне болгаш тус чер бот-башкарылга органның эвээш эвес орулганы кириер. Орулганы куду, эң кудуку деңнелде ажылдакчыларны бот орулга үндүрүүндөн шуут хостап кааптар арганы бээр!

Россия Федерациязының Коммунисттик партиязының саналдап турары, үстүнде айтыктым 3 хемчегни амыдыралга боттандыра федералдыг хоойлуларны ам соңгуурувус РФ-тин Күрүне Думазы хүлээп алыр чүве болза, федералдыг-даа, регионалдыг-даа, тус чер бот-башкарылга-даа бюджеттеринче элээн каш триллион рубль орулгалар кирер, ооң-биле дыка хөй социал программаларны амыдыралга боттандыра арга туруп кээр. Социал чөптүг чорук база тургустунар!

Тывага хамаарыштыр ам бо хүнге чедир эчизинге чедир шиитпирлеттинмээн

эң кол айтырыг – С. Шушенск гидроэлектр-циязын тудуп тургаш-нениң (баштай Совет С-ли, оон Россия Федера-болгаш энергетиктери-ке берген аазаашкын-планнары амга чедир-биле күүсеттинмээни С-Саян-Шушенск ГЭС-ти-да Тываның шаандант-чуртташтыг, тараа-б-лыг, одар-белчирил-галдыг-даа үелерде с-саймаа бедик сайзыр-турган, төп, интерна-чурттакчы чоннуң Улу-кожуунуң 31042 га (оо-тинде 4798 га тараа та-3486 га сиген кезер б-артканы одар-белчи-гаа аймаа тарыыр ше-болгаш хоорай-суурлар-лери) черин РСФСР-нин-чылдың октябрь 6-да-айтышкыны-биле (№-р) Саян-Шушенск ГЭС-суг шыгжамырын тур-дээш хавырып аппарат-турар. Ол дээш Эрги Ша-

**Тываның №32 чаңгыс мандаттыг соңгулда
округундан Күрүне Думазының
депутадынга кордакчы
Мерген Кыргысович Анай-оол дээш**

№32

**Россия Федерациязының
Коммунисттик партиязы дээш**

№12

БАДЫЛААЛЫҢАР!

ДАА КАЗЫМАЛ - КҮРҮНЕЖЕ КАТАП УГЛААР!

рыг хоорайны, Эрги Чаа-Хөл аштаан Кара-Тал, Урбун, Ийлиг-Хем, Көк-Чыраа, Ал-Шынаа суурларны бузуп, онун чаа черлерге көжүргөн. ажурер көжүрерде шоолуг-чуртташ чок, элезин-даш-ховуларже көжүргөн. Чизз, амгы Шагаан-Арыг хоо-кудук кагарга суг үнмес, эзинниг ховуда туттунган. Чаа-Хөл база одар-белчиир кызаа черде туттунган. и-далай адаанче кирген орай, суурларывыстың чо-Чаа Шагаан-Арыгже, Чаа-Хөлче, Чаа Эйлиг-Хем-чамдызын Хайыраканче лаштырып, чамдыкта хөй-төлдүг-даа өг-бүлелерни-гыс бажыңче тырый, да-штырып көжүрүп каапкаш, үн-даа, энергетиктер-даа-рунда берген аазааш-нарын утуп, бисти чедир-тунмаан хоорай, суурларда-тырып кааны кончуг чөптүг-Тываның Чазаа Саян-шенск ГЭС-тиң суг шыгжа-рандан когараан Улуг-Хем, а-Хөл кожууннарның со-эл-экономика хөгжүл-инче чогуур кичээнге-салып турар-даа болза, хемчеглер четпес бооп-ар. Федералдыг Чазак-Саян-Шушенск ГЭС-тен-ир тутпаан тудугларның-аландырышыкынын, одар-ниир, сиген кезер шөлдер-ш чөптүг компенсация-эр үевис келген! Ол айты-ны федералдыг деңнелге, аның Чазаа-биле дем-ип тургаш, шиитпирлеп-аар мен деп аашкынып-р мен.

Чөптүг чорук дээш,
Тыва чонум эрге-ажыы дээш –
эртем-билиим, арга-дуржулгам
харамнанмайн
кызып ажилдаар мен!

база 5-6 млрд. рубльден эвээш эвес. Ынчангаш Улуг-Хемде, Чаа-Хөлде чедир туттунмаан тудугларның акшаландырышыкынын күрүнеден, энергетиктерден чедип аары – мээң кол сорулгам! Ону чедип алып болзувусса, социал чөптүг чорук база тургустунар!

Ол ышкаш Саян-Шушенск ГЭС-тиң ам бо хүнде федералдыг бюджетче төлөп турары суг үндүрүүн (2 млрд. рубль хире) бистиң республика болгаш суму-кожуун бюджеттеринче үлей углаарын чедип алып сорулгалыг мен. Саян-Шушенск ГЭС-тиң электри бүдүрүп турар турбиналарын бистиң Каа-Хем, Бии-Хем, Элегес, Хемчик болгаш өске-даа хемнеривис суу шимчедип турар болганда, ол дээш суг үндүрүү бистиң республика болгаш кожуун-сумулар бюджеттеринче кирер уjurлуг. Өске чурттарда ол үндүрүгнү ынчаар чөптүг үлөжип турар. Ам Саян-Шушенск ГЭС-тиң төлөп турар үндүрүглери чүгле федералдыг бюджетче болгаш кожа-хелбээ, суг шыгжамырындан когараваан Хакасияже кирип турары чөптүг эвес! Ол ыш-каш электри өрттөн чиигедирин чедип алыры – база бир сорулгам! Мен бо айтырыгны болгаш үстүндө киригеним саналдарымны федералдыг деңнелге тургузар мен. Оларны шиитпирлээр тура-соруум бедик! Ол санал-оналымны Тываның чону, соңгукчулары деткиир дээрзинге бүзүрелим улуг! Бажын ажыр баяан чүвем-даа чок, экини-даа, бакты-даа, чедишкенин-даа, чидиригнине-даа чонум-биле бир деңге үлөжип ажилдап, чурттап келдим. Тыва чонум бүзүрээр, деткиир болза, эртем-билиим-даа, арга-дуржулгам-даа, кадык-шыдалым-даа харамнанмайн Тыва чонум, Тыва чуртум дээш федералдыг деңнелге кызып ажилдаар мен!

ЭГЕЛЭЭНИН ЭЧИЗИНГЕ ЧЕДИРЕР ДЭЭШ...

Дүүн, сентябрь 7-де, Тываның күрүне филармониязынга республиканың тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйының ажилдакчылары-биле ТР-ниң Баштыңының хүлээлгезин түр күүседип турар Шолбан Кара-оол ужу-рашкан. РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация чөвүлелиниң кежигүнү, Тываның чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Күрүне Думазының депутадынга кордакчы Мерген Ооржак, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа олар ужуражылгага киришкен.

Шолбан Кара-оол:

— Эргим чаңгыс чер-чурт-тугларым, хүндүлүг хоочуннар! Хүннүң-не мындыг хевирлиг 3-4 ужуражылгаларны эрттирип турар бис. ынчалза-даа ужуражылга бүрүзү бодунуу-биле онзагай. Силерниң ажил-ижиңер дээш четтиргенимни илередип, бодумнуң туружум-биле таныш-тырарымын чөлшээрер көрүңер — деп, ужуражылганы эгелээш, уламчылады.

— Бир эвес силер ажилы-нарга таарзынар силер бе деп айтырар болзунарза, мынча деп харыылаар ийик мен. Өзүлдө бары эки-дир, шыныны-биле минийн, чамдык таарзынмас чүүлдерим бар.

Бөгүн делегейде кризис чурт-та берге байдал-биле дакпыр-лашкан. Чурт терроризм-биле дайылдажып турарын билер силер. Ынчангаш бүгү чуртка онза дем чугула херек. Дыка шапкын үеде чурттап турар бис. Ынчангаш шыңгы хынамчалыг болур болзувусса эки.

Бо соңгулда үелеринде политиктиг шүгүмчүлел кылыр кижилер хеп-хенертен тыттып келген. Чамдык черлерге ындыг арга-биле эрге-чагыргаже эрте бээр арга бар-ла ыйнаан, ынчалза-даа Тыва дээрже бичии республика болганда, мында шупту бот-боттарын билчир болгай. Ындыгларның бирээзи Г. Ширшин-даа үезинде, Ш.Ооржак-даа үезинде улуг албан-дужаалга ажилдап чораан кижилер республика сандаравазын дээш, ол кандыг хемчеглер кылганыл деп айтырыксаар кижилер хөй.

Кажан мен ТР-ниң Чазааның Даргазынга томуйладып алган турумда, чеже депутат турган ийик? Оларның санын кызыргаш, республикага уjur-дузалыг төлөвилелдерни боттандыра дээш, референдумну чоруткаш, чаңгыс палаталыг парламентини республикада тургустувус. Ол дыка улуг камналга-дыр. Оон аңгыда депутат ажилда республиканың хөгжүлдөзү дээш чүрээ-биле аарбайн, акша-орулга кирип алыры-биле кирген кижилер турганы база хомуданчыг. Бир школаның директору: «Республика бюджетинден 200 муң рубльди менээ бээр болзунарза, бадылаар мен» — деп турганын ам-даа сактып чор мен.

Мээң ажилдап эгелээним баштайгы үш чыл Тыва чазак биле депутаттар корпусунуң аразынга үскүлөжишкени-биле эрткенин аажок хомудап чоруур мен. Кызыл хоорайга дүне тап-тыг чырып кээр сайылгаан эвээш, караңгы кудумчуларлыг найысылалдыг республиканы хүлээп алгаш, ажилдап кирдим. Шынап-ла, чырык күжү чедиш-пес турду, ам Чадаана — Кызыл электри шугумун ажылгалга киригеш, бо талазы-биле чидиг айтырыгларывыстың кезинин

шиитпирлээн бис.

Аэропорт чаңгыс каът оран-савада, ында тудуг доозулбастаан турду. Музей тудуу, перина-талдыг төп, халдавырлыг аарыг-лар эмнелгезиниң тудуунуң ужу-кыды төнмөстөзүн турду. Оларның акшаландырышыкы өске кижилерниң самчыгдаа-ны-биле чылбайн турган. Ам терапевт эмнелгезиниң тудуун доозар дээш, ажилдап турар бис. Тудуг ажылгалга кирбейн турар деп буруудадышкыннар бар-дыр. А 7 уруглар сады, 5 школа. Мен Чаа-Хөл суурже ба-арындан чаржынар, ыядыр тур-дум. Аңаа культура бажыңының тудуун доозар мен деп аазап-каш, бодумдан хамаарышпас чылдагааннар-биле ол узап туруп бээрже, эпчосунар турдум. Людмила Иргитовна ону кыска хуусаа дургузунда туттурупту, ынчалза-даа аңаа төлээр акша-ландырышыкы мынчага чедир саадап турарынга база дыка эпчосунар мен.

Республика инвестициялар-ны хаара тудуп тургаш, тудуг-ларны ажылгалче кирип турар болгай. Ол республиканың ачы-хавыязы эвес дээн чугаалар бар. Инвестицияларны кады акшаландыра бис дээш хаара тудуп алырын ол кижилер билбес эвес, билер, ынчалза-даа чонну өскээр сургап турар. Чижээ, 500 млн. рубльге школа тудуунга акшаландырышыкыны алырда, электри чырыын, чылыгны ки-рерин боттарывыс акшаланды-рар бис дээш, камгалап ап турар бис. Негелде езугаар тудугнуң 30 хуузу бистии, 70 хуузу феде-ралдыг бюджеттен болур турган болза, янзы-бүрү чылдагааннар-биле бистиң үлүүвүс 50 хуу чед-бээр.

Тууйбу заводу буурап дүш-кен, республика чаңгыс-даа тууйбу бүдүрбейн турар үеде ажилдап кирдим. Ам 4 тууйбу бүдүрүлгелери бар. Ынчалза-даа ол республиканың хереглел-лин дуглавайн турар. Хөй тудуг-ну ажылгалга кирир дизе, дыка хөй тудуг материалдарын маңаа бүдүрер уjurлуг бис.

Мен соңгулдаларга киржип тура, эрге-чагырганың кол прин-ципин билеп, медепер тур мен: эрге-чагырга харысалгалыг болгаш өскерилге чок турбас уjurлуг. Ынчалза-даа мен бо соңгулдага мындыг чылдагаан-нарга ооргаланып алгаш, киржип турар мен.

Бирээде, эгелээнин эчизинге чедирер. Ийиде, Сергей Шойгу-биле найыралымны респу-бликага капитал салышкын кылдыр хуулдуруп, чонумга, төрөзүн республикамга бараан болур сорулгалыг мен. (Чыыл-ганнар ону аажок деткип адыш-каскады — автор). Үште, «Чаңгыс демниг Россия» партияның политчөвүлелиниң кежигүнү эр-гем база дыка улуг арга-шинекти

бээрин херек кырында көрдүм. Ол политчөвүлелге хуралдап орташ, ында өөредилге сайы-ды-биле кожа олутка таваржып, ТКУ-га бассейн тудуун бодунуң ээлчээнден 3 чыл бурунгаар туттуруп алып аргалыг болган мен. Дөрттө, ол үстүндө ийи эр-ге-чадам чамдыкта федералдыг яамыларга, комитеттерге ди-дим-дидим айтырыглар көдүрер арганы база бээр чорду.

Ынчангаш бо бүгүн өөренип көргөш, орус-тыва, барыын-чөөн дээн ышкаш, ылгашкан херээ чок. Чаңгыс демниг болур болзувусса, хөгжүүр арга хөй дээрзин демдеглексең тур мен. Өске бодалдыг кижилер тургай аан, ынчалза-даа кижилер бүрүзү соңгуп кээри албан деп бодаар мен — деп, Шолбан Валерьевич чугаазын доосту.

Тываның тудугжулары бол-гаш коммунал ажилдакчылары хамааты туружунуң талазы-биле иделкейлиг улус-тур деп чүвени бо ужуражылгага көрдүм.

Тыва тудугжулар эвилелиниң даргазы А.Футина республика-га чоокка чедир аттестация комиссиязы турбаан, ам 2 комиссия бар, ынчалза-даа боду өйлеп-башкараар (СРО — саморегулирующая организа-ция) организация чок, ол байдал дыка хөй чидиг айтырыгларны тургузуп турарын чугаалады.

Техниктиг эртемнериниң док-тору Б. Кара-Сал тудуг хөг-жүлдениң кол демдээ дээрзин чугаалааш, ооң 5 кол адырла-рынга доктаады. Тудугларның ха-наларын кылыр тудуг материал-дарының талазы-биле байдал чүгээр, тууйбу республикада бар, а чугай, цемент бүдүрер курлавырлар бар-даа болза, ону бүдүрбейн турар. Эң кол чидиг апар чыдар айтырыг — респу-бликада хөй каътташтак блоктардан тудуг тудуп турары. Оларның бот-шынарлары аңгы-аңгы бол-гаш чер шимчей бээрже, оларның үрелинчелин амыдырал бадыт-каан деп доктор демдеглед, оон-даа өске чидиг айтырыгларже кичээнгеи угландырган.

О.П. Соскал, коммунал ажил-агыйының хоочуну: «Маңаа 1975 чылда коммунал ажил-агыйынга ажилдап каапкан дуржулга-лыг келдим. Оон бээр байдал өскерилген. Күрүне програм-маларын хүлээп алган. Хоорайда озал-ондактыг оран-савалардан чурттакчыларны көжүрер, ол көжүргөн бажыңнарның орнун чараш архитектурлуг байдалче кирир талазы-биле озалдап турар бис деп санаар мен.

Шолбан Валерьевич кончуг берге байдалды турумчудуп эккелген кижилер. Ынчангаш келир соңгулдаларга аңаа чедишкени-нерни күзедим» — диди.

Шолбан Валерьевич бодунуң ээлчээнде, тускай мергежил аайы-биле чедингир тайылбыр-ларны кылганы дээш тудугжу-ларга четтиргенин илередип, ооң мурнунда тудуг яамызынга тудугжулар-биле ужуражыр доктаамал үелерден тургузуп бээрин дилеп турганын сактып, ТР-ниң Чазааның даргазының орадакчызы А.Фалеевке ын-дыг хүнден аңгылаарын даас-кан.

Айлаң ДАРЖАА.

(Халас үндезинге парлаан).

• Мөңгүн-Тайга кожуунда

АЖЫЛГЫР ЧОННУ ДЕТКИИРИ ЧУГУЛА

Кызыл-Хая суурбөгүн.

Мөңгүн-Тайга дугайында улус аңгы-аңгы чугаалап, бижип-даа турар. Кожалбээ тыва, моол арааттар ону «Мөңгүн-Хайыракан-Даг» деп шаг-шаандан турала алгап, йөрээп келген. «Мөңгө меңги», «Мөңгүн бөрт» дээн чижектиг уран чечен тодарадылгаларны чогаалчылар, шүлүкчүлөр, журналистер берген.

Туристер ону «Мөңги чечектериниң, семдер-семдер сарлыктарының ораны — экзотиктиг булуң» деп-даа адаан. Ол-ла бүгү тус-тус аайы-биле чараш, солун кылдыр дыңналырын эскерер бис. Ол шынап-ла ындыг болуру-даа чөп. Тыва чуртувустуң кайгамчык каас-чараш, катап-таттынмас бойдустуг, тоолзуг булуңнарының бирээзи-дир ийин.

Ынчалза-даа ол чүгле чаңгыс-ла дагың — Мөңгүн-Тайганың бодунуң чурумалы-дыр. Бир эвес күчүлүг ак оваадайың шыпшык бажында Россия Федерациязының, Тыва Республиканың Күрүнэ Туктарын болгаш Сүлдэин барымдаалаар болза, кадыг-дошкун бойдусти кижиниң чагырып алганының демдээ деп хөөредиишкин чокка чугаалап болур.

Бөгүнгү Мөңгүн-Тайганың бойдус-чурумалын чуруп эккел дээр болза, ында кижилерниң угааны, холу-биле бүдүрген улуг ажил-херээ оон-даа бедик. Мен маңаа чүгле чаңгыс суур — Тываның барыын чүгүнде эң-не ырак кызыгаары. Моол күрүнэ-биле кызыгаарлажып чыдар Кызыл-Хая суурда чурттап, ажилдап чоруур кижилерниң ажил-ижиниң дугайында бижип көрейин.

Мөген-Бүренде шай байырлалының үезинде.

Эрткен неделяда Кызыл-Хая суурнуң тавааның баштайгы өргенин каккандан бээр 80 чыл болган оюн база Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези «Мөген-Бүренниң» тургустунганындан бээр 50 чыл болган оюнун байырлалдарын мөңгүн-тайгажылар, оларның аалчылары, Моолдун, Алтай Республиканың төлээлери бедик деңгелге организастан эрттирдилер.

Аалчыларның белек-селээ-даа арбын болду. Оларның аразындан Тыва Республиканың Баштыңының — Чазаның Даргазының хүлээлгезин түр күүседип турар Ш.В. Кара-оолдун, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К.Т. Давааның мурнундан — кадыр-берт оруктарлыг черлерге хала чок чоруур «УАЗ-Патриот» маркалыг автомашинаны Мөген-Бүрен сумузунга белекке бээрге, кызыл-хаяжылар ол шаңналды улуг өөрүшкү-маңайлыг хүлээп алдылар.

Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези «Мөген-Бүренниң» малчыннары, 2011 чылда республика Наадымының чемпиону, 6 оолдарның ада-иези Артыш Херлиевич биле Чеңнеш Ивановна

Салчактар чаа үндүрүлгениң трактору-биле шаңнаттылар.

Күш-ажылга бедик көргүзүлгелерни чедип алганы дээш, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижиктери-биле малчыннар Д.Б. Иргит, М.-Х. С. Сагаан, Э.Х. Иргит олар шаңнаттылар.

чемпиону Марс-оол Хүлер-оол-ович Иргит шаңнаткан.

«Мөген-Бүрен» колхозту, совхозту оон эгезинден тура удуртуп чораан 10 даргаларындан Эрес-оол Бады-Очурович Хомушку, Калдар-оол Донгак-ович Чындын-оол, Шой-оол Иргитович Намы болгаш Оюн-оол Хертекович Амыртак олар ажил-агыйның 50 чыл болган байырлалыга киржип, байлак арга-дуржулгазын чаңгыс чер-чурттуглары-биле үлежип, солун оюн-самны көрүп, мага хандыр байырлааннар.

Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези «Мөген-Бүренниң» Өшкү-Саар Аракчаевна Ооржак ам 25 чыл улаштыр удуртуп, баштап чоруур. Ол кончуг берге үелер — эрткен чүс чылдың 90 чылдарындан эгелээш, бөгүнге чедир бүдүрүлгениң ажил-агыйын экижидип эккелген. Амгы үеде КУБ «Мөген-Бүрен» республиканың эң шыырак дээн ажил-агыйларының бирээзи апарган.

соңгаар улам экижидер, биле «Сайзыралдың» биде «Ак-Чем» деп төп 2015 октябрьда ажиттыңга курут, быштак, хымыс, сыворог, йогурт, мармелад, өске-даа сарлык сүдүңганы амдангыг чечнерини үндүрүп турар. Ол бара-амгы үеде колдуунда М.С. биле Кызыл-Хаяның чычонунга садып, саары

Тыва Республиканың Баштыңының — Чазаның Даргазының албан-хүлээ түр күүседип турар Ш.В. Кара-оол ук бүдүрүлгеге чыдап, күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези «Мөген-Бүренниң» шынарлыг бүдүрүп турар продукциязының биле сайгартынып, сатты турарының чылдагаа өөренип көргөш, оларны продукциязын садып-сайгарталазы-биле аңгы прогресс ажилдап кылырын шыдап лээн. Чедери берге, ыраа бүдүрүлгениң экономикес аргажок.

«Мөген-Бүрен» колхозту, совхозту аңгы-аңгы чылдарда удуртуп чораан директорлар (оң талазындан) К.Д. Чындын-оол, Э.Б.-О. Хомушку, Ш.И. Намы, болгаш О.Х. Амыртак.

Алтай чоннуң Россияның составына эки тура-биле киргениндан бээр 260 чыл, Алтай Республиканың тургустунганындан бээр 25 чыл оюн тава-рыштыр Мөген-Бүрен сумузу-биле кызыгаарлажып чыдар Кош-Агач районнуң улуг мал эмчизи Жанар Ибрайганович Баяндинов Тыва Республиканың Чазаның Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

«Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атка А.Ч. Иргит, Ш.И. Делгер-оол, Ю.О. Өскен олар төлөптүг болганнар. ТР-ниң «Күш-ажылга ылгарал дээш» деп медалы-биле бо чылгы республика Наадымының

Амгы үеде ында «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилел езугаар «Сайзырал» деп кызыгаарлаттың харыс-салгалыг ниитилелдин сүт аймаандан янзы-бүрү чечнер кылып чеги, дүк болгаш сарлык кечинден идик-хеп кылып бүдүрүлгө чогуур сайзыралды алган деп болур.

КУБ «Сайзырал» коллективинге ТР-ниң Чазаның талазындан деткимче кылдыр, 2013 чылдан 2016 чылга чедир 3412,3 муң рубльдин дузаламчызын көргүскен. Оон иштинде 1200 муң рубльди Чазак Даргазының Грантызындан берген. Тыва чоннуң национал чечнериниң ассортиментиин моон-даа

Тываның ыраккы Кызыл-Хая суурга болгон байырлалдың төнүмү де суурнуң аңгы-аңгы кижилериниң бот-тывынгыр териниң солун концертин янзы-бүрү мөөрейлериниң бирин көрдүвүс.

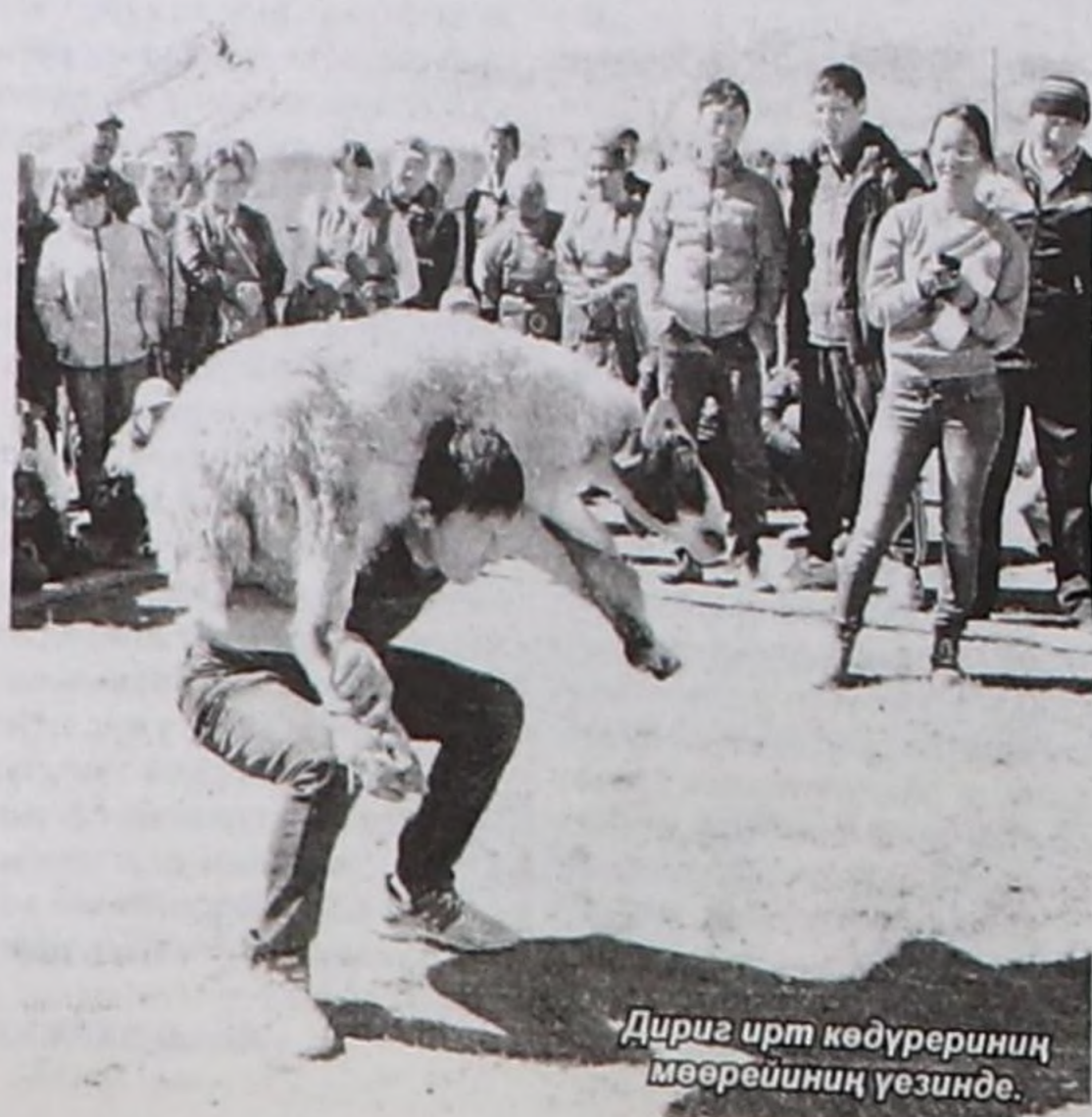
Оларның аразындан ирт биле сергени көдүрүлгө талазы-биле маргылдаа солун болду. Кым эң-не хөө иртти азы сергени көдүрүлгө болду, ол кижилер иртти азы гени олчаан чүктөп алгаш бээр.

Эр улустуң аразындаган мөөрейге Мугур-Аксон келген эмчи Шолбан Алды уругларның спорт школын тренер-башкызы Айдын М. олар бир минута иштинде хөй катап көдүрдүлөр.

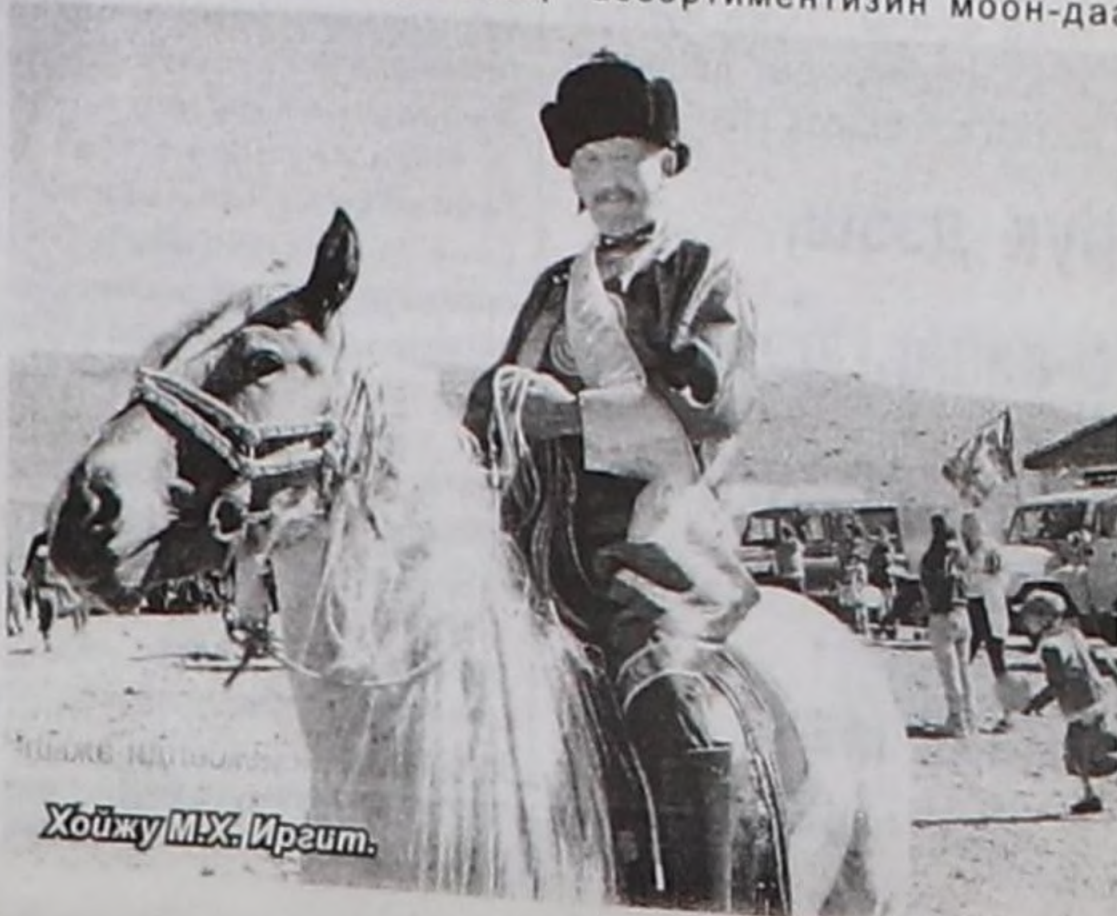
Мөген-Бүрен сумузунда ажил-ижинге бердинген, чон чурттап турарындан аччогаадыкчы салым-чааа мөге-шыырак аныктар хөй зин ол солун мөөрейге кырында көрдүм.

Бистиң республиканың даа кожуун, суурларында, ларга база мындыг мөөрей чогоадып, солун кылдыр эрер болза, чон дыка-ла соңгаар ийик.

Владимир ЧАДА
Авторнуң тырттып
чурукт

Дириг ирт көдүрериниң мөөрейиниң үезинде.

Хойжу М.Х. Иргит.

● Амы-хуунуң бодалдары

АКШАЗЫ ХӨЙ АЖЫЛ БОЛЗА...

Согур көпей кайдал?

Сөөлгү үеде республикада Саян артынче болгаш Тываның аңгы-аңгы булуңнарынче ажылдаар күзөлдүг кижилерге ажыл тып бээр агентилелдер тыптып келген. Оон аңгы талазы – ажыл берикчилери-биле баш удур дугуруш-саш, ажыл дилээн кижилерге ажылдаар олуттарны тып бээр. Ынчалза-даа оларның сүмелеп турары ажылы күзээн черинге сагыш ышкыш акша-шалыңныг ажылга ажылдаар кагадылалды бербейн турар.

Чижээ, чоокта чаа мээң эки кижи, та кайы агентилел-ле ийик, 800 рубль төлээш, Петербург хоорайга ба-заводунга 45 муң рубль аңгы черге ажылдаары-би-таныпкан. Агентилелдин катканы езугаар, оруунун база ол завод дуглап бээр. Чеде бээр, шалыңы 15 рубль, оруунга чарыгдан-зын эгитпес болган. Оон ол вага ажыл дилеп: «Роумин-болгаш бодум симкамдан ар акшам чок, кижиле теле-дан долгап тур мен, ак-н берип көр» – дээш, сураг-н. Ол чогуң Саян артынче-с эвес удаа барып ажыл-лар кижиле. Ынчалза-даа... Москвада демир-оруктуң-ав вокзалы биле Ленин-залының ортузунда дит-ларган турар янзы-бүрү-сөөктүг эр улусту көрүп. Оларны, эртениң-не бир-келгеш, шилип алгаш чо-рарын көргөн мен. Херээ-тус ынчаар турган болза, «на чиик сеткилдиг улус-шыр тудар ийик. «Каяа-адыр дээш, мында улус-п турары ол?» – деп мээң-ымга: «Мында колдуунда-га документ, акшазын-ан улус өске улуска кул-чиик өртөккө ажылдап-чанар арга чок, хырнын-ап турарлар, арага-да-пес, кызымак кижилер-азын чыып алгаш, чана-даа болур чорду» – деп, адып олурар кижиле хары-ы-е. Аңаа «Жди меня» деп-ылганың улустары бо-ла-релдери чидирип алган-рин оон тып ап турганын-чугаалады. А ажылдап алыксаар-ээрге эки амыдыралче

чүткүл-дүр деп чүвени өөренип көргөш, мындыг сүме кирик-седим.

Бирээде, орук өртээ октябрь-төнчүзүндө бээр чийгей бээр. Ам дээрзиде Красноярскиден Москваже самолет өртээ 13 муң рубль хире болза, 5300 рубль хире кылдыр бадып кээр. Поез-диге чоруунуң өртээ 4 муң рубль ажыг, 4 хонук дургузунда 2 муң-даа рубль чедир акшага-чемненип кааптар.

Ийиде, агентилелдер таварыштыр эвес, чоок таныр кижилериниң таварыштыр ажыл дилеп чоруур болзуңарза эки.

Үште, интернетте айыткан ме-дээ биле херек кырында байдал дүүшпес. Интернетке шалыңы кезээде бедидир салып каан болур. А херек кырында чеде бээр, ындыг болуру ховар.

Дөртте, ажылдап чоруур деп турар хоорайыңарның агаар-бойдузун эки билип алып болзуңарза чогуңчалыг болур. Чижээ, Соңгу чүкче чоруп тур-гаш, чылыг хеп чок чоруй баргаш, түрөп турган болур чорду.

Эң кол сагындырыксаан чүүл-дерим бо-дур. Силерни ажылга-хүлээп ап турарлар база-ла кижилер болганда, оларның аразында кандыг-даа кижилер турар: кээргээчел-даа, каржы-до-шкун-даа, кажар-олтуглары-даа бар. Ынчалза-даа колдуунда-аңаа ажыл берикчилери албан-черинге ажык-дузалыг болуру-биле белен-селен улус кээргевес, чиик өртөк-биле хөй ажыл кылып-шыдаар кижилерни ажылдадып турар болур. Ынчангаш тывалар ажыл дилеп чорупкаш, эвээш акша ажылдап ап турарының чылдагааны ол. Каш көпейни-хактап тургаш, ырак черге арай-деп чеде бээр, херек кырында бээр акша-шалыңы эвээш-даа

болза, дедир чоруур акша бар эвес, чөпшээрер апаар.

Ажылдай бергенде, тыва кижиле дыка чуду-кара: кандыг-даа ажылды сегирип алып, чүнү-даа кылып шыдаар, черле чажам дивес, дыңнангыр. Ынчангаш чалгаапайларга артыктады бер-ген-даа тургулаар: «Чүдөн артык хөй акша ап турар эвес бис. Ша-тап төлөп бээр болганда, өйлеп-каап тураалы» – дээн ышкыш че-мелээшкенини бо-ла дыңнаар. Чаңгыс чер-чурттуглары-выстың ажылгырын каяа-даа дыңнап-болур. Элээрде олар дег томаан-ныг, ажылгыр, дыңнангыр улус-чок. А эзирикте... Чамдыкта бичии өйлеп акша бериптерге, бичии чүве садып ижипкеш, хомудаан сеткилин илередин чоруй, эмин эртип, ок-бижек тудуп, улус кырында халаан болур.

Тываларның сан-түнү чартык миллион безин четпес болгай-бис. Ол хирезинде неперей-берген талалары-выс чаржынчыг. Чоокта чаа Москвада чурттап-турар бир чаңгыс чер-чурттуу-вус 28 муң рубльге хөлөзиге берип-турар 2 өрээл квартираны со-нуурган чеде бээр, «Кандыг-нациялыг силер?» – деп, риел-тор айтырып-тыр. «Тыва» – деп-хары дыңнааш: «Чок-чо-ок. Тываларга берип шыдаас мен. Арагалааш, чогушкаш, бажың-иштин үрей теп кааптарыңарга, долаага арттырып каар акшаңар-түнү септелгеге чедишпейн баар-чорду. Азы улуг өртөккө бээр-мен» – дээн дээр. Бо ийи тавар-ылга чүнү херечилеп турарыл?

Хамык ужур ажылда эвес, бот-медереливис, бот-чуру-мывус, бот-хыналдавыс, бот-үнөлеливис багайында. Тыва-чон ажылгыры-выс аажок-тур, чуду-каравыс аажок-тур, өөре-ничиливис аажок-тур, чүгле-бурунгу өгбелеривистиң чаңчыл-дарын ыяк сагып, мөзү-шынар-талазы-биле культуравыс бедик

тудуп чоруур болзувусса, ажыл-берикчилери чүгле тывалар-биле ажылдаар мен дээр ийик.

Бир-ле катап Москвада бис-тиң чаңгыс чер-чурттуу-вус Чин-гисти кады чурттап турганы-кыргыс өңнү: «Чанар деп бар-дым. Мээң ажылымны өске ки-жи эжелеп албазы-биле сени-кирип каайн, чедип кээримге, чайлап бээр сен» – дээш, эки-телевирлиг ажылыңа кирип-каан. Орустаары эки боорда, Россияның хамаатызы, каңнаар, демир эптей соктаар дээш кыл-бас-тутпас чүвези чок оол эрги-ажылдакчидан үнелиг дээрзин-удаваанда албан чериниң удур-тукчулары биле берген. Ол ам-айда 50-100 муң рубль чедир-ажылдап ап турар.

Мындыг хевирлиг кижектер-хөй. Ажылга тургустунуп алыр-да кандыг негелде турарыл, эки-телевирлиг ажылче шилчиирде-бодун канчаар көргүзерил дээр-зин силер база амыдыралда-дуржулгандардан көрүп-ле чор-силер ыйнаан, номчукчу.

Ынчангаш хамык ужур, бир-дугаарында, ажылдың бар-чогу-эвес, а бот-чурумда. Бир эвес-чу-румнуг болгаш ажылдап шыдаар-болзуңарза, Тывада туттунуп-турар оран-савалар эңдерик-тир, аңаа база ажылдап болур. Сахалинче балык аштаар дээш-чорупкаш, чурттап турар өрээл, чиген чеминиң өртээн төлөпкеш, чанар акша чок арткан кижилер-хөй. Олар төрелдеринче долгап-тургаш, арай деп орук өртээ-чыып алгаш, кээп турар.

Ажыл-хожул дугайында чугаа-үнүп кээр, шаанда мээң улуг-даайларымның мынчаар ыр-лажып чораанын бо-ла сактып-кээр мен.

Кашпал оглу кээргенчиг,
Хайыр манаар кээргенчиг.
Калбак-чарын астып алган
Тараа орнаар кээргенчиг.
Мында доктаамал мал-чер

ажылы кылбайн, чүгле тайга-ке-жи-биле амыдыраар кижилерни-кочулап турганын билип-ле олур-боор силер. Сөөлгү чылдарда-республикада база ындыг чүүл-неперей апар чыдар.

Шагаан-Арыг хоорайга-кы-дат болгаш тыва тудугжунуң-ажылын деңнеп бижип олур-гаш, тываларның аразындан-«аңаа ажылдаарының орнунга-«амыдырал ховузунга» ажыл-дааны дээр» дээн чугааларны-дыңнаар турдум. Ам дыка хөй-иелер, аныяк уруглар, ада-лар «амыдырал ховузундан» кара-бажыңче кирип, хөй чылдарга-хосталгазын казыдып шийтирип-турарының дугайында ИХЯ-ның-дыңнадыларын номчааш, ынчан-оларга удур чүнү-даа чугаа-лаваанымга хомудаар мен.

Сөөлгү үеде тайга тооруу-чыып, садып турарлар хөй. Олар-баштайгы байдалга деңээр, хоойлу-биле карышкык чүве-кыл-байн турар. Эрткен чылын бир-шоодай сайлап каан тоорукту 10-муң рубльге дужаапкаш, орулга-кирип ап турганнар хөй. Ону-мактавас арга чок. Бо чылын-база-ла тайга тооруу чыыр дээш, тайгалап турар кижилер хөй-дүр. Тывалар ону чүгле дужаап-турар-бис. А ону улаштыр савалааш, садыгларже дужаар, болбаа-зырадыр дериг-херексел садып-алгаш, төнчү бараанны бүдүрер-төлөвилелди ТР-ниң Чазанче-киирер болза, деткир дээрзинге-бүзүрээр мен. Чүгле документи-ни эки ажылдап кылыр.

Ынчап кээрге, ажыл тыппас-азы куду телевирлиг ажылга-чөпшээрер, ажылдап тура-ры-выс – боттары-выстың бу-руувус. Кижиле бир эвес ажылын-өскелерден эки кылыр мен деп-билир, күш-ажыл рыногунда-чижилгеге тиилеп шыдаар-бол-за, чүге эки төлевирге ажылдап-болбас деп?!

Дарый АБЫДА.

КЫЛЫМАЛ БУГА ДӨЗҮ БОЛУ БЭЭР ЧАДАВАС...

Амгы үениң аныяктары-р үеде чүнү экижидип,-п чаартып кылырын-най бергени эки-дир. Аңгы «Аныяк өг-бүлөгө-штаг», «Инек – чемге-и малым» деп губер-р төлевилелдериниң-устунганы-биле аныяк-улгады берген-даа-катап кыштагларын-п, ада-өгбелериниң-ун ээлеп эгелээни чаа-чуртталганың демдээ-санаар мен.

Амгы кол негелдези –а болгай. Амгы үениң-гизы сайзырап, даглар-агларның чер алдындан-400 метр чедир өрүм-аш, насос-биле үндүр-п эккээри биске улуг-кин болган. Ынчалза-кылдырарда, кывар-териалдарже хөй акша-болгай, а мен сугнуң-ының дугайында бо-у сонуургадып көрейн. рунда бо бодалдык-н арынынга үндүрүп-ан мен, ындыг-даа бол

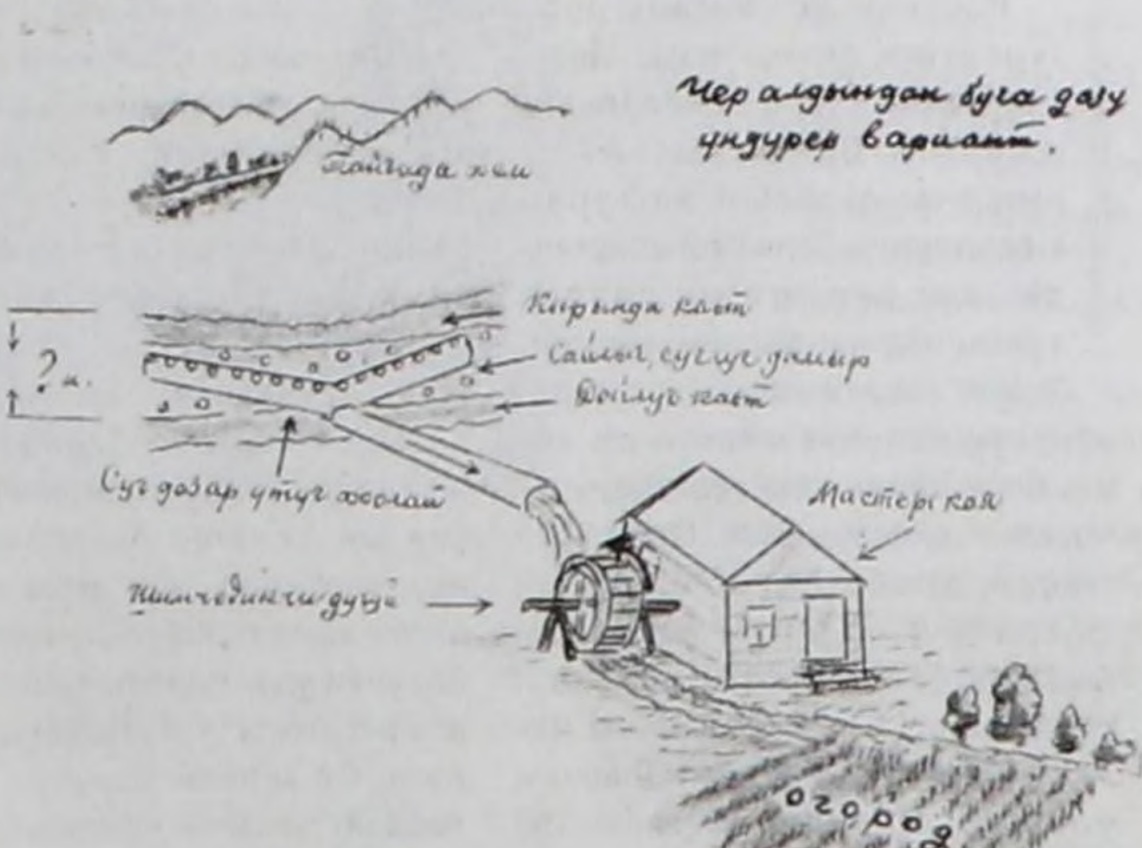
кыштаглаашкынче чон катап-кирип турар үеде чонга ажыктыг-болуру магатчок.

Мурнуку Таңды-Ууланың-хүннээр талазында өзеннер-иштинде бичии-бичии хемчигеш-тер эңмежок болгай. Ол хемнер-тайгадан агып бадып чыда, чоорту сыыгааш, катап база-чер адаанче кире бергеш, чер-оргулаажындан Убса-Далайже (Убса-Нур) кирип чыдар. Эскерип-турарга, тайга эдээ черлерде-хемчигештерниң кадып кире-берген черлери – сайырлар, хооргалдар эңмежок чыткылаар. Олардан чер адааның суу кайы-хире чоок дээрзин шинчилеп-ал-гаш, ону казып, чара тытып тур-гаш сугну чер кырында үндүрүп, бедик черден кудургайлап ба-дыргаш, кургаг ховуну сугаттыг-чер кылдыр ажыглап болурунун-аргазы бар. Ол-ла агып баткан-сугга «Шимчедикчи дугуйну» са-лыптары-выска, биске кандыг-даа-электри энергиясы херек чок.

Ылаңгы бо арганы Өвүрүнүң-болгаш Тес-Хемнин кургаг хо-вуларынга ажыглап болурун-сүмелекседим. Чүге дээр, ол ко-

жууннарда сугат чок шөлдерлиг-суурлар эңдерик. Чаа-Суур-тайга эдээнде хирезинде оон-чурттакчылары сугну чүгле ку-дуктан узар, а бир эвес кеде-зинде сайырның суун чер кы-рынче үндүрүпкеш, шөлдеринче-салып бадырыптар болза, оон-ууттунмас дүжүттү ап болур. Амгы үениң чаа технологиялары-хөй-даа болза олар шупту кы-вар-чаар материалдар-биле-ажылдаар, насос-биле кудук-кастырар дээш хөй акша-көпөк-база чарыгдар, а бо бодалды-боттандырып алып болза, оон-кандыг-даа чарыгдал үнемес.

Бир эвес Таңды-Ууланың-хүннээр талазында хөй сайыр-ларны казып тургаш сугну үн-дүргөш, ол буга дөзүңге «суг-шимчедикчи дугуйну» тургу-зупкаш сугну ажык, кургаг хо-вуларже кирип салып болур. Ол-шимчедикчи дугуйнун дузасы-биле алгыны, хөмнү чымчады-этээр, бызанып-чазаныр, та-рааны сорттааш, дээрбелээр, дой былгаар херекселди ажил-даткаш, тууйбуну бүдүрер дээш-оон-даа хөй чүүлдерни кылып-ап

болурунун аргазы бар.

«Тура чокта күш чок, тутпаса-үүле бүтпес» деп өгбелеривис-чагып чораан болгай. Бир эвес-ол тайга эдээнге бо шимчедикчи-дугуйну ажылдадыптар болза-даштыкыдан келген аалчылар-ны кайгадыптар база бир онза-гай техника ол-дур. Амгы үеде-мээң бо саналым «Шимчедикчи-дугуйну» боттандыра-биле-ажылчын, шевергин эш-өөрүм

Көгел Мижитевич Саая «Бел»-аржаанында, база Сүт-Хөлде-Биче-оол Шыдыраевич Биче-оол олар кылып турарлар.

Ынчангаш кыштагларда-аныяктар, силерни, күрүне ол-хире деткип турда, мээң сана-лымны база боттарыңар чога-адыкчы чорууңар-биле боттан-дырып көөрүңерни сүмеледим.

Бады ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

ЧАА-ХӨЛДЕ ХҮРЭЭ — ЧОННУҢ ТУДУУ

Хүндүлүг номчукчу! Чаа-Хөлгө хүрээ тудар чаагай херекти Хүндүлээчел чоруктуң чылында база ТАР-ның тургустунганындан бээр 95 чыл оюнда янзы-бүрү аргаларны ажыглап тургаш, кыска үе иштинде шынарлыг кылдыр кылып доосканывыс дугайында таныштырып көрей.

Чаа-Хөл кожуунуң чоокта чаа-ла ажыглалга кирген Култура ордузунга бо чылдың Шагаа байырлалында чонга хондур мөргүл номчулганы солун болгаш дээштиг кылдыр эрттирген. Мөргүл эртен даң бажында доозулган. Кожуунуң аныак лама башкызы Сылдыс Чаа-Хөлде Сүме-Белинде кылдырган дуганда сарыг шажынның чүдүкчү чонун тускай шактарда хүлээп ап турар. Чаа-Хөл кожуунга хүрээ тудуунуң дугайында айтырыг мөргүл соонда тургустунуп келген. Баштай бо чугаа мөргүлгө киржи келген күш-ажылдың хоочуну, ТР-ниң алдарлыг башкызы Анай Балчырова Кара-оол биле лама башкы Сылдыстың аразында болган. Ооң соонда бо айтырыгны чүгө шиитпирлеп болбазыл дээн бодамдарымны илери димге, мөргүлгө чыгып келген чон шуут-ла ыт чок болганы элдептиг болган. Сөөлүндө билдинип келгени-биле, чоннуң дузазы-биле хүрээ тудуун кылып оралдажышкыннар каш удаа турган болду. Ынчангаш чоннуң чөгели төнүп, бүзүрел чок байдалды тургузуп келгени ол.

Ындыг-даа болза, 2016 чылдың март 18-те чурттакчы чоннуң Чаа-Хөл кожуунга хүрээ тудуун эгелээр дугайында хуралы болган. Шаг шаа-биле турбас дээрле болгай. Бо айтырыг талазы-биле чоннуң көрүжү өскерлип, бедик көдүрлүүшкүнүг болган. Чон аңаа дыка-ла идепкейлиг

киришкен. Хурал болуп турган үеде безин 1 чаа идер тергени, 4 ажылчын хүүректи, 2 шоодай цементини эккеп берген. Ол хүн суурнуң хөй санныг чурттакчылары боттарынның салышкынын төлөптии-биле кириген.

Мындыг кыска хуусаада хүрээни тудуп тургузары ындыг-ла белен эвес болган. Бо дээрге кожуунга ажылдап турган оргкомитеттин (даргазы С.М. Сарбакай) кызымаккай, шударгу ажылының түңнели болган. Бөдүүн ажыл-ишчилериниң, албан черлериниң, хуу кижилериниң тудугну уламчылаарына херек акша чыыр акцияга идепкейлиг киришкенин онзалап демдеглээр апаар бис. «Салгын» деп агитбригада (А.Б. Кара-оол) республиканың чамдык кожуун төлөтинге, суурларга марафон концерттерни организастап эрттиргениниң түңнелинде эвээш эвес буян-кежик, акшатөгери чыгынган. Бо улуг үүлө бүткен соонда, А.Б. Кара-оол мындыг сөстөрүн чугаалаан: «Агитбригаданың ажыл-херезинге дуза кадып, эки сагыш-сеткилин көргүскен ТР-ниң култура сайыды А. Дамдынга, ооң ора-

лакчызы М. Монгушка, Тыва үндезин култура төвүнүң директору И. Көшкендейге, ТР-ниң Чазааның автобаазаның эргелекчизи Х.Кызыл-оолга база Чаа-Хөл кожуун чагырганың даргазы С.Сарбакайга өөрүп четтиргенимни илгерилеп тур мен, оолдарым. Аас-кежиктиг болуңар!»

Чаа-Хөл кожуунга хүрээ тудар айтырыг хенертен тыттып келбээн. Ооң мурнунда чылдарда Сүме-Белинде Авыда бурганны чаарты кылырынга чаа-хөлчүлөр идепкейин көргүскен. Дараазында мындыг барымдааларны номчукчуларга таныштырайн: Чырыткылыг Далай-Лама башкыны (ол Тывага 1992 чылдың сентябрь 19-22 хуннеринде кээп чораан) чагыгы чоннуң деткимчези-биле улуг ажыл-үүлө бооп чогул бүткен.

Чаа-Хөлде Сүме-Белиниң каас-чараш хаяларында Авыда бурганның хоолгазы кыска үе иштинде кылдырган. Бо чаагай, төлөптиг ажыл-херек республиканың хамаанчок, харын-даа Россияның, Төп Азияның төөгүзүңгө онзагай

чүүл бооп артып каар дээрзинге бүзүреливис улуг.

Ооң онзагай уттундурбас ужур-утказы чүдөл дээрге, VI-VIII вектер үезинден амгы хүнден дедир санаар болза, барык 1400-1500 хире чылдар бурунгаар кылдырган Ыдыктыг Будда Бурганывыстың хаяда чуруун эң камныг көрүп, хемчээп, тодаргайлап санап тургаш, ооң хоолгазын онза, чараш чурумалдыг хаяда оюп кылганы төөгүгө артар. Авыда Бурганның чаа овур-хевирин Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Леонид Хайинович Уржуктуң удуртулганы-биле Аяс Кайгал-оол, Рустам Чимит-Доржу, Аяс Хертек, Адыгжы Артаа, Ай-Хаан Чалбаа кылып дооскан. Ажылының дугайында Леонид Уржук мынчаар чугаалаан: «Шак мындыг ажылды ак сеткил-биле кылып. Төөгүлүг ажыл болганда, бис дораан-на чөпшээрештивис. Бурганның хемчээлдерин ол-ла хевээр арттырган, чүгө үрелип калган азы кижилер шуут эдип шыдавас черлерин номнарда көрүп тургаш, немеп кылдывыс. Чаартып кылган ажыл-дыр ийин. Турар черин тыпканы онзагайдыр. Чараш чер! Үнүп келгеш көөргө кайгамчык, делгемнер, далай көстүр. Кижиниң хей-аады көдүрлүр!»

2012 чылдың сентябрь 15 — онзагай хүн. Ол хүн Далай-Ламаның дузалакчызы, тибет сөзүглелдер, архивтер библиотеканың директору Геше Ахакдор чаартып сиилбээн, көжүргөн Авыда Бурганны диригидер чула кыпсырының езулалын чоруткан. Ийе, соругдаан сорулгавыстың чогул бүткени дээш чонувус-биле кады өөрүп, байырлаан бис.

Кашпал чогуу Сүме даанда, Хая баары куйда сиилбээн

Кайгамчыктыг Бурган Кашан шагда хевээр Шуптувусту каттык Тывавысты кадагалатты. Өөредигниң овур-дөңсөөс одун өөскүтүп. «Хүндүлүг чонум! Бу улуг буянын үүлө-хөришкен деткиччилер хөй болганы эгелек болгаш ус-шеверлерни сеткилин өөртүп, хөкөдүргөн. Тыва чон ыдыктарын кадагалатлаар чүткүл-күштүг көөрү дыка чоргаарангаш өөрүнчүг болган. Ыкежик-чолдуг, кадык бот-бодувуска хумагалар буяндан кылып чоруу («Ыдык күштүг Буда-Бурган номуудан үзүндү»).

Чаа-Хөл кожуунуң ринде бо чоокку чылдар мындыг буянын ажы чогул-бүдүп турарын өөрүвес арга чок.

Ынчангаш хүндүл хөлчүлөр! Бо бижээн чон доозуп тура, мындыг чугаалаксадым:

1. Тудуп, тургузуп алыныг хүрээвис хөй-хөй чон салгалдан салгалче каттынып артарын күзээр. Камныг, хумагалыг болу

2. Хүрээ тудуунга алыны чедирген хамааттарын даңзылап, ном бижээш, ону Чаа-Хөл школазының музейин чыдып бээрин сүмелеп. Кандыг-даа буянын кыжиге хөй буян 100 ката эглир. Ынчангаш буянда чоруулуңар!

Валерий КАРА-ООЛ
күш-ажылдың хоочуну
хүрээ тудуунуң эгелчиги
болгаш «Авыда» депачы
фондузунуң тургузуучу

• Үүлгедиг болгаш яла

БАНК КАРТАЛАРЫНДАН ООРЛААШКЫН

Россияның Чиңгине прокурорунуң орадакчызы Иван Семчишин судче «Россияның Ажаалга банкызы» ААН-ның ачы-дузазын ап турар кижилерниң банк карталарында акша-хөреңгизин оорлап турганның херээн кириген. Томск хоорайның Советск районунуң судунче кирген ол херек бөлүгөшкен үш кижиниң үүлгединге хамаарышкан. Олар 2014 чылдың декабрыдан 2015 чылдың февральга чедир «Россияның Ажаалга банкызы» ААН-ның карталарына суп каан акшаны чажыды-биле оорлааннар. Оларның үүлгедин суд РФ-тиң КК-зиниң 158 чүүлүнүң 4 кезээниң «а» пунктузу-биле көөр.

Россияның Истелге комитетиниң ол херекти истээн ажылдакчыларының тодаратканы болза, 2014 чылда Томск хоорайның чурттакчызы Роман Курочкин дээрзи Интернеттиң аажок улуг компьютер четкизин дамчыштыр бир кижиле таныжып алган, ол кижиле хоралыг компьютер программаны ажыглап

тургаш «Россияның Ажаалга банкызы» ААН-ниң карталарына шыгжатынган акшаны оларның ээлериниң агар саннарындан үндүр бижип билер кижиле болган. Оон ол акшаны ол-ла банкыда өске кижилерниң ажитканы санче шилчидиптер.

Курочкин ындыг «ажыктыг» арганың хажызы-биле эртип шыдааан. Россия Федерациязының аңгы-аңгы субъектилериниң «Россияның Ажаалга банкызы» ААН-ның карталарында акша шыгжап алган хамаатыларның хөреңгизин бодунуң удуртулганы-биле оорлап алып бөлүктү тургузарын шиитпирлээн. Ол херекке бодунуң бөлүүн, тодараттынмаан чамдык кижилерни, эштери Константин Гусельниковту болгаш Станислав Грачевту элзедип алган. Бөлүктүң ажыл-чорудулганын Курочкин башкарып, оорларның кылып чүүлдерин хуваап, кем-херек үүлгеткеш алган орулганын оларга үлөп турган.

Гусельников биле Грачев оларның банк карталарын болгаш соталыг телефоннарының сим-карталарын боттарының адынга

долдуруп алып турганнар. Оларны «Мобильдиг банкының» СМС-сервис системасынче кошкаш, оларны бөлүктүң кежигүннеринче дамчыдар. Истелгениң тодаратпааны кижилер когараан кижилерниң агар санында акшаны бөлүктүң кежигүннеринче шилчидип турган.

Амгы үеде Удмуртия Республиканың, Камчатка болгаш Пермь крайларның хамаатылары когарааннар болган. Ол оорларның бир чүс ажыг үүлгедин истеп турар, оларның чедирген когаралының ниити түңү амдызында тодараттынмаан.

Оптуг кажар ол кижилерниң суд сандайынга олурар үези истелге доостурга келир. Ындыгларга мөлчүтпес дизе, банк карталарын оваарымчалыг ажыглаар херек, ону өске улуска тудуспас, код дугаарларын көзүлдүр баспас, дыңналдыр адавас. Серемчиде хора чок.

РФ-тиң Чиңгине прокуратуразының Сибириниң ФО-да эргелелиниң материалдарындан.

МАЛ ООРЛАРЫН ШИИТКЕ

Прокурорнуң киригенин езугаар суд мал оорларының шииткелин аартаткан.

2014 чылдың октябрь 29-тан 2015 чылдың 16-га чедир үеде мал-маганны чажыды-биле оорлаары-биле холбашкан кем-херек дээш Би-Хан судунуң буруулуг деп санааш шииткени Раушан Шывыкка, Валерий Ондарга, Май-оол болгаш Монгуштарга, Буян Кара-Салга хамаарыштыр келди прокурор чиик деп көргөш, Тыва Республиканың Дээди судунче хомуудал кириген. Прокурорнуң кылдыр суд хандырган.

Бо чылдың май 20-де Би-Хемниң район Шывыктың, Ондарны болгаш Май-оол Монгуш хосталгазын дөрт-дөрт чылга казаан. Айдың 10-чү чылга шииттирген, Кара-Салды ийи чылда казаар ажылдарга шииткен.

Судтуң ол шииткели үүлгеттинген херекте байдалына дүүшпес болгаш хөй-ниитиге айып болуп турар, ол ышкыш шииттирген кижилерниң шынарынга чүүлдепес болганындан эмин эрттирген болган дээрзин прокурор айткан.

Прокурорнуң саналы-биле ТР-ниң Дээди суду шээрешкен болгаш беш үүлгедикчинин шииткелин аартаткан. Шывыктың, Ондарны, Май-оолдуң болгаш Айдың Монгуштуң шииткелдерин алды-алды аартаткан, Кара-Салды эдип казаар ажылдары талгазын казыры-биле солаан.

Саяна СЮКТЕРНИ
Тыва Республиканың прокуратуразының катчысы

ТЫВАДА ЭН ЭКИ ҮНДҮРҮГ ИНСПЕКЦИЯЗЫ

Федералдыг үндүрүг инспекциясы Россия Федерациясының субъекттеринде эргелелдеринин 2016 чылдың бирги чартында ажилының түңнелин үндүргөн.

Федералдыг үндүрүг инспекциясының Тыва Республикада эргелели Россия Федерациясының субъекттеринин аразында 25-ки рейтинг ээлээн. Сибирь федералдыг округтун составында кирип бар үндүрүг органның черни ээлээн, Бурятияда иргелеринге аштырган. Үшкүни Томск область ээлээн.

2016 чылдың бирги чартында Тыва Республиканың үндүрүг органның ажилының түңин эзугаар Россияның Үндүрүг инспекциясының Тыва Республикада районнар аразының инспекциязы тиелекчи болуу дугайында инспекция элчиги Ульяна Эрес-оолов-ертек-биле чугаалаштырыс.

— Ульяна Эрес-оолов-чугаа эгелээр мурнунда ернин инспекциялар-биле чукчуларны таныштырып элинер.

— Россияның Үндүрүг инспекциясының районнар аразында №2 инспекциязы Каа-Хем, Бий-Хем, Тожу болгаш Хал кожууннар-биле ажил турар. Ниитизи-биле 80 муң хуу кижилер, 485 — юристтер болгаш 1382 хуу чукчулар-биле ажилдап турар.

Үндүрүг инспекциясының ажилы — үндүрүг хоойлугазы сагып турарына, руглерниң болгаш Россия хоойлужулгазы-биле адып тургускан өске-даа ирлерниң саналгазын шын канынга, бюджетче долуну болгаш чогуур үезинде эңгелерге контроль болур.

Чүнүң ачызында инспекциялардың ындыг бедиктерин чедип алганыл? Ындыг эки түңнелдерни үндүрүг эргелелиниң, инспекцияларының болуштуң кожууннарывыста илалдыг тургузулгаларның ачкычыларының кады күшкүннеринин ачызын илалдыг алдырган. 2013 чыл Россияның Үндүрүг инспекциясының Тыва Республикада эргелелиниң удуртукчу Вероника Самбуевна Маадыр томуйлаткаш, ажилының шынарын көргөн, өрелерни кызыр-дүрүг башкарылганының ниитизи-биле бедит-

оника Самбуевнаның хандыр бодап билирин элээн. Ол кайгамчык чаяанның, эскериичел, риниң арга-шыдалын башкаар кижилер. Инспекция-дыг кижилерниң ажилдап оон ачы-хавыязызы бороника Самбуевнаның удуртулганының ачы-Тываның үндүрүг албанында эң эки үндүрүг инспекцияларының санынга

Инспекцияның начальниги У.А. Хертек.

бюджетче немей 7,2 млн. рубль, республика бюджетинче — 22,6 млн. рубль, тус чер бюджеттеринче — 6,4 млн. рубль кириген.

— Үндүрүг төлөкчилеринден кымны ак сеткилдиг деп санаар силер?

— Үндүрүг чогуур үезинде, долуну-биле төлөп турар, янзы-бүрү аргалар ажиллап тургаш, үндүрүг оналдазындан былдавас, бодунуң турар черинден ырак, өске инспекцияның учедун-

га туруп алырын оралдашпас, ол хиреде бодунуң ажилдакчыларына күш-ажыл төлөвирин чогумчалыг деңгелге боттандырып турар кижини ак сеткилдиг үндүрүг төлөкчизи деп санаар деп бодаар мен. Ындыг үндүрүг төлөкчилеринге «Тываның даг-руда компаниязы» КХН-ни, «Лунсин» КХН-ни, «Тардан Голд» КХН-ни, алдын тывыкчыларының «Ойна» артелини, а ол ышкаш хуу сайгарлыкчылар Светлана Михайловна Лапшинаны, Аяс Буудаевич Тюлюшту, Александр Иванович Игнатенкону болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

— Үндүрүг инспекциясының ажилдакчыларының ортума-

заш» деп акцияга чыл санында киржири чаңчыл апарган, Кызыл кожуунуң өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төвүнге деткимчени доктаамал көргүзүп келдивис. Каа-Хем суурда Алдар аллеясын чаагайжыдарына, Шахтерская кудумчузун ногаанчыдарына кириштивис.

Тыва эки турачыларга тураскаал тударына чүгле бистиң эвес, республиканың бүгү инспекциялары салышкынын кириген.

Бистиң ажилдакчыларывыс аажок чогаадыкчы улус. Каа-Хем суурга болган «Республикага хүндүлээчел чоруктуң чылын» ажыдарына, «Каа-Хемниң даңгыназы» мөөрейге, «Ийи сылдыс» деп хөгжүм мөөрейинге киржип турдувус. Эң эки театр-житкан көргүзүп деп мөөрейге

мен, ажил чок олуруп шыдавас мен. Үндүрүг органның 1993 чылдан эгелеп ажилдадым, хуу кижилерниң үндүрүг оналдазының килдизиниң инспектору албан-дужаалдан эгелээн мен. 10 чыл ажыг үениң дургузунда Россияның Үндүрүг инспекциясының ТР-де районнар аразының №4 инспекциязына ажилдаан мен, сөөлү 6 чыл дургузунда ону удуртум.

2016 чылдың июльда районнар аразының №2 инспекциясының начальнигинге томуйлаттым. Бо ийи инспекцияның коллективтери ажилгыр чогуу-биле, сырый демнии-биле, найыралды-биле онзаланып турар дээрзин демдеглээр мен.

Мээң хууда эң кол чедишкеним — мээң кайгамчык уругларым. Ажилга чедишкеним.

Үндүрүг албанының хоочуннары аныяк специалистери-биле.

нерим дээрге коллективтиң, Үндүрүг инспекциясының ТР-де эргелелиниң удуртулганының ачызы-дыр.

Бо таварылганы ажылап, коллегаларымга өөрүп четтиргенимни илередиң. Мээң чедип алган чүүлдерим — силерниң ачы-хавыяңар-дыр, найыралдыг, сырый демниг коллективимге четтирдим. Дыка нарын байдалдарда безин бурунгаар көрүштүг чорууңар дээш четтирдим. Силерниң-биле ажилдаарга чиик болгаш эпиг-дир, ындыг чорук ажилга эки түңнел чедип алырынга дузалыг.

Үндүрүг албанының хоочуннарына онзагай өөрүп четтиришкени илередип тур мен. Үндүрүг албанын тургузарына киржип турган ол кижилерниң үнелеп четпес арга-дуржулганы болгаш эртем-билии бөгүн чогумчалыг ажилдаарывыска дуза болуп турар.

— Бистиң номчукчулары-выска болгаш коллегаларыңарга чүнү күзээр Силер?

— Номчукчуларга саң-хөө талазы-биле билигиг болурун, үндүрүг төлээриниң талазы-биле конституусчу хүлээлгезин чогуур үезинде күүседирин, үндүрүг өрезин кажан-даа болдурбазын күзээр-дир мен.

Үндүрүг албанының ажилдакчыларына — шыдамык болгаш бедик мергепилди, кадыкшылды болгаш өг-бүлезиниң чогумчалыг чоруун. Өг-бүледе байдал чогумчалыг болза-ла, ажилдың түңнелдери эки болур, күш-ажылды чогумчалыг үнелээр болгай.

— Солун чугаа дээш четтирдивис, Ульяна Эрес-ооловна. Аяна САЛЧАК чугаалашкан

Үндүрүг албанының коллективи

зының Тыва Республикада районнар аразының №2 инспекциязы каттышкан бюджетче 588 млн. рубльди хаара туткан, оон иштинде федералдыг бюджетче 114,3 млн. рубльди, республика бюджетинче — 280,9 млн. рубльди, тус чер бюджеттеринче — 193,2 млн. рубльди кириген.

Үндүрүглерниң болгаш чылдаларның кирилделеринин өзүлде темпизи, эрткен чылдың ол үезинге деңгээрге, Россия Федерациясының каттышкан бюджетинче 112 хуу, азы 64,6 млн. рубль өзүлдегил болган.

Орулгалар кирилеринин планын көргүзүлгери бюджеттерин бүгү деңгелдеринге күүсеттинген, оон иштинде федералдыг

назыны кайы хирел?

— Россияның үндүрүг инспекциясының районнар аразының №2 инспекциясында 53 кижилер ажилдап турар, оларның кол кезии херээженнер. Ажилдакчыларының ортума назыны — 36 хар. Ажилдакчыларның шуптузу дээди эртемниг, профессионал деңгелин доктаамал бедидип турарлар.

— Бодунуң кол ажил-чорудулгазы-биле чергелештир үндүрүг инспекциязы хөй-ниити ажилын идепкейлиг чорудуп турар деп дыңнаан мен.

— Кызыл кожуунуң хөй-ниити хемчеглеринге үндүрүг инспекциязы кезээде киржип келген. «Школаже киреринге ду-

«Тоол ораны — шымбай Тывам» деп тоолга үндезилээш, инспекция ажилдакчылары Кызыл кожуунуң көрүкчүлеринге «Муң кара хойлуг Бумбаадай» деп тыва тоолду көргүскен.

2016 чылдың апрельде болган Кызыл кожуунуң күрүне болгаш эрге-хоойлу камгалаар органның, тус чер бот-башкарылга органның ажилдакчыларының аразында XI спартакиадага үндүрүг инспекциязы бирги черни ээлээн.

— Ульяна Эрес-ооловна, үндүрүг инспекциязын чоокта чаа удуртуп эгелээн болгай силер. Бодуңарның дугайында чугаалап көрүңерем.

— Ажилдаарына аажок ынак

ЧИДИГ РЕСПИРАТОРЛУГ ВИРУСТУГ ИНФЕКЦИЯДАН БАШ УДУР КАМГАЛАНЫРЫ

Чидиг респираторлуг вирус-тут инфекция (ОРВИ) дээрге аарыгның өөскүдүкчүлери (вирустар) кижиниң тыныш органна-рын дамчыштыр мага-ботче кир-ген соонда чидии-биле эгелээр халдавырлыг аарыглар болур. Ол кире берген вирустар болгаш микробтар боттарынга таарым-чалыг байдалдар тургустунуп ке-лирге, тыныш органнарының ша-раланчак картынга өзүп-көвүдей бээр болгаш ук органнарга ыжык аарыг тыптыр — түңнелинде думчук тунуп, чөдүртүп эгелээр.

ОРВИ аарыглары тывылды-рар 200 ажыг вирустар билдин-ген. Оларның аразында эң-не билдингир вирус — грипп вирусу. Ол бүгү вирустар шупту дыка халдавырлыг, агаар дамчып бир кижиден өскөзүп чыпшынып болур. Аарыг кижини чөдүргөн, азырган санында аксындан ви-рустарлыг хензиг чараа чаштан-чылары хөйү-биле үнөр. Ол чаш-танчылар чыпшыгган черлерге өске кижини дегген санында-ла ук вирустар ооң холунга, хевинге «хонуптар» болгаш бир-ле элтиг үеде ол кижиниң аксы-думчуун дамчыштыр мага-бодунче кире бээр.

Аарыгның им-демдектери хенертен көстүп келир болгаш бир дугаарында-ла эът изип эгелээр. Оон аңгыда баш хөлчөк аарып эгелээр, карак чашталыр, эът-шыңганнар аарышкылыг апаар, боостар аарыыр, дум-чук тунар, үн шедиргеленчек апаар, азыртыр, шагзырап шы-лаар, чөмгө хөөн чидер, куску кээр, кустулар. Оон соонда үргүлчүлелдиг, халалыг чөдүп дүвүредип болур.

Аарыгдан камгаланыры.

1. Аарыг агаар тынар. Аарыг кижини чыдар өрээлди доктаамал агаарладып ап турар. Ажык фор-точкалыг удууру дыка ажыктыг, ынчалза-даа салгынга алыспас ужурулуг силер. Аарыг агаарлыг черлерге (паркка, хем эринге...) доктаамал селгүүстеп кылашта-жырга эки болур.

2. Респираторлуг инфек-циялар өөскүп турар үеде хөй чон чыылган черлерге баарын эвээжидир (кино театр, супер-маркеттер...).

3. Амы-хуузуңда аарыг-дан камгаланыры-биле 0,25% оксолинниг мазыты ажыглап болур. Ол-ла сорулга-биле, виферонозная мазь деп эмни база ажыглаар. Ук эмнер-биле думчуктуң иштин хүнде каш катап чаап ап турар. Оон ачы-зында аарыгның айылы ийи болгаш оон хөй катап чавызаар. Ылаңгыя бажыңдан үнөр бетин-де азы аарыг кижини чанынче баар деп барганда чаап алырга суг

дыка ажыктыг болур. Аарыг-биле демиселге С витаминниң ажык-дузасы улуг. Оон аңгыда ыт-кады хандызы база эм шынарларлыг. Чоннуң хөй чылдарда ажыглап келгени согуна болгаш чеснок дузасы-биле эмненир аргаларны база ажыглап болур.

4. Бичии кижиниң хүн чуру-мун шыңгы кичээнге алыр: өөренир, дыштанырының чуру-мун сагыыр, эмин эрттир хөй күш үндүрүп, шылаарыңа чедирбес, аарыг агаарга хөй үени эртти-рер, уйгузун хандыр удуур, үе-шаанда эки хоолулуг чөмненир, эртенги сула шимчээшкенин доктаамал кылыр, дадыктырар; өг-бүлөдө бир кижини аарыг берген болза, бир өрээлге аңгылаарын, кадык улус-биле эмин эрттир харылзаштырбазын кызыдар.

5. Амы-хууда аарыг-силег чорукту шыңгы сагыыр: кеткен хевин, орун-дөжөөн аарыг-силег тудар, бүгү бажыңны доктаамал аштап-арыглап, чуп, агаарладып турар.

6. Грипп биле ОРВИ аарыг-ларын баш бурунгаар болдур-базының эң-не дээштиг, иде-гелдиг аргазы — вакцинация азы тарылга кылдырары бол-лур. Гриппке удур тарылганы чогуур үе-шаанда кылдырып алган уругларның 80-90 хуузу аарыгдан камгалаттыңан бол-лур. Тарылгандан корткан херээ чок — амгы үениң вакциналары кандыг-даа хора чок. Ынчангаш тарылганы 6 айдан өрү назылыг уругларның шуптузунга кылды-рып алганы дээр. Сыкырткан вакцина аарыг тывылдырбас, а мага-боттуң камгалал күштерин (иммунитетин) быжыглаар, ук вакцинада кирип турар вирус-тарга удур демисежир күштү тургузар болур. Вакциналарның тургузуун чыл санында грипптиң чаа тыптып, улуг хора чедирип турар вирустарының аайы-биле чаартып, өскерттип турар. Ын-чангаш гриппке удур тарылганы чурттап турар девискээринде эмнелге черлеринге албан эр-тип, бичии уругларны айыылдыг болгаш хоралыг аарыглардан баш бурунгаар камгалап алырын кызыдар!

Бир эвес аргажок аарыг бер-ген болза, бичии кижини да-рый орунга чыттыргаш, эмчини бажыңче кыйгытыр. Эмчи кел-гиге 1 таблетка парацетамол биле малиналыг, липа чечээнден, ары чигирлиг шайны азы ыт-кады хандызын берип болур. Аарып турар үеде, ылаңгыя эди изип турар болза, хөй суксун, шай азы эм ойттар хандызын ижиртир.

Чидиг респираторлуг аарыг-лардан эмненирде эң-не кол

чүүл — мага-боттуң камгалал күштериниң (иммунитет) аарыг-биле демисежиринге дузалажы-ры. Аарып турар үеде доңмас, оожум, дыштыг байдалга чыдар, аарыгны өске улусче таратпазы-биле бүгү хемчеглерни алыр. Хөй чылыг суксун ижер, ук суксун-биле кады мага-боттан вирустар, хоралыг бүдүмелдер үне бээр болгаш иммунуг системаның эки ажылдаарыңа дузалаар. Ылаңгыя фруктулар, эм ойттар хандызы, дагаа эдидинден хайын-дырган мүн онза ажыктыг. Эът изириң бадырар эмнерни ижип болур, ынчалза-даа оларны эмин эрттир хөйү ишпес, чүге дизе эът изири дээр-ле мага-боттуң аарыг-биле демиселиниң демдээ болур. Ындыг-даа болза, 3 хонуктан хөй үе дургузунда 38 градус болгаш оон-даа бедик температураның доктаамал ту-руптары аарыгның нарыдааш-кыннарлыг апарганын (чидиг синусит, чидиг отит, пневмония) херечилеп болур. Бо таварылга-да шыңгы эмнээшкени негетти-нер апаар.

САКТИП АЛЫҢАР:

- чидиг респираторлуг аарыглар тывылдырар вирус-тарны антибиотиктер-биле эмнеп болбас!

- антибиотиктер чүгле бактериялар өлүрер болур, а «думаалаан» аарыгны вирус тывылдырар, ынчангаш вирус-тарга удур ажыглаар эмнерни ажыглап болур.

- эът изип эгелээр болза, температураны чавызадыры-биле, бүгү аргаларны ажыглаар. Деридерге база кирип тынып турар агаарын чылыдып турар аразында эът изип бадар болур. Ук сорулганы чедип алыры-биле:

1. хөй суксун ижиртир — изигни үндүреринге хөй деридерге суксун чугула херек;

2. өрээл сериш болур ужу-руг (16-18 градус), ынчалза-даа кеткен хөй эмин эрттир чуга болбазы күзөнчиг.

- боду эмненир! Үен-даян калбаа-биле рекламалатты-нып турар эмнерни кайы-ха-маанчок ишпес! Оон орнунга эмчиниң кээрин манап алгаш, оон бижи берген эмнерин чо-гуур чурум аайы-биле шын ижер.

- бүгү өг-бүлөңер-биле ка-дык-чаагай амыдыралды чору-дарын кызыдыңар. Ынчан силер-ге дыка хөй аарыглар коргунчуг эвес апаары чугаажок.

Кадык болуңар! Бодуңарны камнаңар!

Уран ОНДАР,
Республиканың
Аарыгларга удур
кадыкшылга төвү.

ЧАРЛАЛ

Бай-Хаак ортума школазының шупту доозукчулар ажилдап чораан башкыларын 2016 чылдың сентя-срланың 100 чыл оюнче чаладывыс.

Программасы:

11.00-12.00 шакта — Бүрүткел;

12.00-15.00 шакта — Кол көзү.

15.00-16.00 шакта — Доозукчулар чыскаалы.

16.00-18.00 шакта — Сактыышкын кезээ.

Ор

Бай-Тайга кожуунуң Шуй чурттуг ТАР-ның ат мөгелери, алышкылар Балдаң-оол Мага-Шириевич Хо-Очур-оол Хомушкучевич Бөвей оларның чырыткылыг; раскаткан маргылдаа оюннарны сентябрь 24-те Шу-эрттирерин чарлап тур бис.

Программада:

1. Хүреш.

2. Даш көдүрери.

3. Хоочуннар аразыңа волейбол болур.

Эгелээр 10 шакта.

Харылзажыр телефоннар: 8-923-262-0279, 8-913-

УАЗ автомашин артык кезектер

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чаг-за, өртээниң 50 хуузу баштай төлөп алыр. Эр-сибирск хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17», Интернациональная
зу, 115, (2 дугаар каът)

Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-8

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 31517
Телевирлиг үндөзүн

УРАЛЬСКИЙ ГОСУДАРСТВЕН ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРС

при поддержке Центра образования Республики
мая 2016 г. осуществляют набор абитуриентов на с-
направления подготовки:

Заочная форма обучения с лекциями в Кызыл
*Юриспруденция (государственное, гражданское пра-
*Государственная и муниципальная служба (управле-
*Бухгалтерский учет, анализ и аудит;
*Финансы государства и муниципальных образований
*Финансы и кредит;

Заочная форма обучения без лекций
(на полной дистанции)

*Юриспруденция
*Экономика и управление персоналом;
*Государственное и муниципальное управление;
*Финансы государства и муниципальных образований
*Экономическая безопасность;

Магистратура

*Государственное управление и местное самоуправл-
*Государственные, муниципальные финансы и налогоо-
*Экономико-правовая безопасность

Стоимость обучения от 38000 руб./год. Документы пр-
ся по адресу: ТЦ Дом быта, офис 403, с 12-00 до 18-00,
353-45-31, 2-16-22.

Вашу рекламу прочтет
Тува на страницах газеты
«ШЫН».

«ШЫН» — газета, которая
распространяется по все
территории
республики. Т: 2-18-10.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Ты ва
Республиканың Информатизация
болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ДОЛГАП БОЛУР ТЕЛЕФОННАР:

кол редактор — 2-01-35, секретарь — 2-30-69,
редакторнуң оралакчызы — 2-17-91,
бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи — 2-18-10.
Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбей барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — 11530
организацияларга — 31730

Солун неделяда үш катап үнөр. Хемчээли 2 парлаар ама.
Тираж 4419. Номери парлаалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тува»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары
болгаш массалыг коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле федералдыг албан-
Тува Республика талазы-биле эргелели «Шын»
солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээ.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солунну «Тываполи-
ААН-ге парлаан. (Кызыл,
кин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлааттыңан
риалдарның авторлары
далдары редакцияның туру-
ле дүүшпейн барып болур,
тынган саннары болгаш өс-
фактылары, дыңнадылар
авторлар боттары харылы-